

واکاوی تاریخی اجزاء و ارکان شهری کاشان در عهد صفوی (بر اساس منابع تاریخی و اسناد تصویری)

میلاذ باغ شیخی*

چکیده

کاشان عصر صفوی به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص میان دو شهر مهم صفوی، اصفهان و قزوین بیشتر مورد توجه شاهان قرار گرفت و مسیر آبادانی و پیشرفت را در پیش گرفت. این نوشتار می‌کوشد، ضمن پاسخ دادن به این پرسش، ساختار کالبدی فضایی شهر کاشان در عصر صفوی چگونه بوده است؟ به صورت نمونه وار تصویری از سیمای کالبدی شهر در دوره صفویان ارائه نماید و بر این فرض استوار است که تحولات کالبدی شهر در این دوره متأثر از کاخ، شارستان، بازار، حصار و غیره بوده است. نوع مطالعه در این پژوهش تاریخی و روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای (اسنادی) و میدانی است. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که توجه و علاقه شاهان صفوی به عمران و آبادانی شهرها سبب شد که در این دوره بناهای اقتصادی (بازار، کاروانسرا)، رفاهی (مهمانسرا، آب‌انبار، سد)، مذهبی (مسجد)، بهداشتی (حمام)، اقامتی (خانه) و تدفینی (آرامگاه و زیارتگاه) در کاشان ساخته شد و یا مرمت گردید.

واژگان کلیدی

صفویه، ساختار فضایی، شهر کاشان.

طرح مسئله

با شکل‌گیری دولت صفوی در اوایل قرن دهم هجری، عصر تازه‌ای در حیات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران رقم خورد؛ دورانی که استقلال ایران براساس مذهب رسمی کشور (تشیع) تأمین شد. پس از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان، شهر کاشان به دلیل قرارگیری در مسیر ارتباطی شمال به جنوب و همچنین مسیر راه زیارتی مشهدالرضا^{علیه السلام}، مورد توجه شاهان صفوی و به نظر نگارنده به‌عنوان پایتخت رفاهی واقع گردید. صفویان با شعار دینی حکومت را در دست گرفتند، کاشان هم که از قدیم‌الایام جزء اولین مناطق شیعه‌نشین ایران بود، بنابراین هنگامی که شاه اسماعیل یکم در محل چشمه سلیمانیه فین بار عام داد، مورد استقبال مردم این شهر قرار گرفت. به‌تدریج جانشینان وی توجه بیشتری به این شهر نمودند و شروع به نوسازی و بازسازی بناهای قدیمی و همچنین احداث بناهای عام‌المنفعه جدیدی مانند کاخ، آرامگاه، مسجد، آب‌انبار و ... کردند. شاهان صفوی به صنعت کاشان نیز توجه ویژه‌ای داشتند، به‌گونه‌ای که با احداث کارگاه‌های قالی‌بافی و نساجی، کاشان در زمره یکی از شهرهای صنعتی ایران قرار گرفت به‌طوری که جهانگردانی که از کاشان دیدن می‌کردند، قماش‌های آن را با کشورهای خود مقایسه و به مرغوب بودن صنعت نساجی کاشان اذعان داشتند. پژوهشگران معتقدند که شهر، فضایی چندوجهی، حاصل از عملکرد انسانی و محیطی است که در مکان جغرافیایی مفهوم و هویت خود را باز می‌شناسد. شهرهای ایران همیشه در مسیر حیات خود با تحولات ساختاری و کالبدی هم‌راستا با شرایط اجتماعی و تاریخی همراه بوده‌اند.

با توجه به مسئله پیش‌گفته در این پژوهش می‌توان پرسشی مطرح نمود: ساختار کالبدی فضایی شهر کاشان در عصر صفوی چگونه بوده است؟ و براین فرض استوار است که تحولات کالبدی شهر در این دوره متأثر از ارگ، شارستان، بازار، حصار و بارو، دروازه و غیره بوده است. پژوهش حاضر از نوع تحقیقات تاریخی است که اطلاعات آن از منابع معتبر تاریخی و متن‌پژوهی و به‌روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری و در مرحله تبیین به شیوه توصیفی - تحلیلی بررسی شده است. از میان منابع تاریخی، تکیه اصلی پژوهش بر سفرنامه‌های سیاحان غربی معاصر با دوره صفوی است. پیرامون شهر تاریخی کاشان پژوهش‌هایی انجام گرفته است که می‌توان به کتاب *بهشتی در حاشیه کویر: سیر تحول تاریخی و معماری مجموعه بناهای باغ فین کاشان*، تألیف حسین فرخ‌یار (۱۳۷۵)، *تاریخ کاشان*، تألیف عبدالرحیم کلانتر ضرابی (۱۳۷۸)، *مختصر جغرافیای کاشان*، تألیف عبدالحسین ملک‌المورخین کاشانی (۱۳۷۸)، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، تألیف حسن نراقی (۱۳۸۲)، *گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران* (دفتر ششم مساجد و دفتر هجدهم حمام‌ها)، تألیف کامبیز حاجی‌قاسمی (۱۳۸۳)، مقاله «چگونگی روند توسعه و

تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ از آغاز تا پایان دوره سلجوقی»، تألیف خانم ثریا بیرشک در کتاب *مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (۱۳۸۵)*، *آب‌انبار یادگاری از یاد رفته* (شهرستان‌های کاشان و آران و بیدگل)، تألیف حسین فرخ‌یار (۱۳۸۶)، *صدخانه صدپلان* (ویژگی‌های معماری خانه‌های قدیمی در بافت‌های تاریخی، اقلیم گرم و خشک)، تألیف حسین فرخ‌یار (۱۳۹۰)، *کاشان نگین انگشتری تاریخ ایران*، تألیف پرویز رجبی (۱۳۹۰)، *فراز و فرود کاشان به روایت دیگران*، تألیف حسن عاطفی و همکاران (۱۳۹۱) و مقاله «تحلیل نظرگاه سیاحان غربی دوره صفوی و قاجار: مطالعه موردی شهر کاشان» تألیف سید محمود سادات در *مجله پژوهشنامه کاشان* (۱۳۹۶) اشاره نمود.

چهارچوب نظری

دیوید کربن ساختار شهر را شامل خیابان‌ها، بناهای عمومی و فضاهای باز و تسهیلات آن معرفی می‌کند.^۱ مفهوم فضا از دیرباز ذهن پژوهندگان و اندیشمندان باستان همچون افلاطون و ارسطو را نیز به خود مشغول کرده است. در معماری مفهوم فضا پیچیدگی‌ها و چندگانگی‌های خاص خود را دارد؛ گاه مقصود از آن مکان و اجزا است و گاه به مجموعه‌ای از اجزای معماری گفته می‌شود.^۲ بافت تاریخی هر شهر، ساختاری سازمان‌یافته، آراسته و واجد نظم کالبدی و بصری است که بر قواعد معین و روشنی استوار گردیده است^۳ در بیشتر شهرهای ایران و شهرهای حاشیه کویر، ارتباط قوی فضایی، میان عناصر مجموعه مرکز شهر وجود داشته است.^۴ همچنین مطالعات مرتبط با ساختار معماری و فضاهای شهر عمدتاً با نگرش‌های گوناگون از جمله تاریخی و معماری مرتبط است.

سابقه تاریخی نام کاشان در متون جغرافیایی اسلامی

پیرامون وجه تسمیه نام کاشان، حسن بن قمی در کتاب *تاریخ قم* آورده است: «قاسان را نام نهادند به رودخانه‌ای که او را به زبان عجم کاسه می‌گویند و گویند قاسان دریا بوده و آن را کاس‌رود خوانده‌اند.»^۵ ابن‌رسته (۲۹۰ ق) در *اعلاق النویسه* ذکر می‌کند: «... توتیا از قریه‌ای که به آن کرفند

۱. اهری، «شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجار»، فصلنامه *هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی*، ش ۲، ص ۲۴.

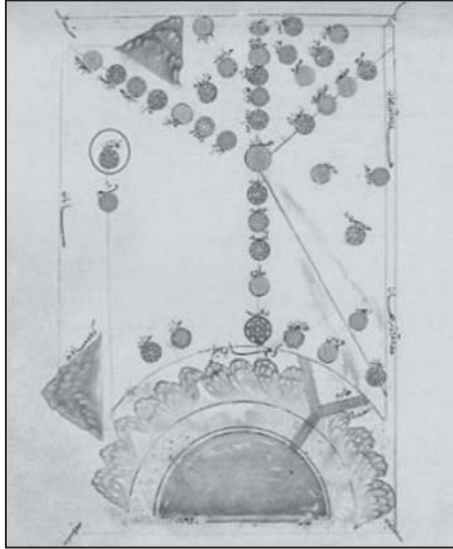
۲. کریمیان و احمدی، «باستان‌شناسی فضایی؛ رویکردی علمی در مطالعه و تحلیل آثار معماری، فضاهای شهری و بافت‌های کهن»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، ش ۲، ص ۱۰۵.

۳. لطیفی و همکاران، *فضای شهری، حیات اجتماعی (بستری در تحقق تعاملات اجتماعی)*، ص ۱۸۷.

۴. کریمیان و ساروخانی، «مساجد تاریخی در بافت قدیم شهر نوش‌آباد»، *مجله علمی فرهنگی اجتماعی مسجد*، ش ۱۱، ص ۶۰-۵۶.

۵. قمی، *تاریخ قم*، ص ۷۵.

گفته می‌شود و از روستای کاشان است.^۱ اصطخری (۳۴۰ ق) در کتاب *مسالك و ممالك* می‌نویسد: «کاشان شهرکی کوچک است و کژدم (عقرب) سیاه دارد.»^۲ نویسنده نامعلوم کتاب *حدود العالم من المشرق الی المغرب* در قرن چهارم هجری می‌نویسد: «کاشان شهری است بسیار پر نعمت ... وی تازیانند بسیار و زان‌ها دبیان و ادیبان بسیار خیزند».^۳

نقشه ۱. موقعیت شهر کاشان با دایره مشخص شده است؛

در نسخه مسالك و ممالك اصطخری (آرشیو نسخه کتابخانه و موزه ملک تهران)

ساختار کالبدی - فضایی شهر کاشان در دوره صفوی

شهرها به دلیل کارکردهای سیاسی، اداری، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی‌شان دارای اهمیت بوده‌اند. در ایران دوره اسلامی فضای کالبدی شهرها علاوه بر خانه‌سازی و دکان‌ها، شامل مجموعه‌ای از تأسیسات و بناهای درون شهری از جمله کاخ و ارگ حکومتی، مساجد، بازار، کاروانسرا، حصار و قلعه، پل، گورستان، حمام، مدارس، دروازه، ضرابخانه، امامزاده، آب‌انبار، خیابان و ... بودند.^۴ نخستین پرسش پیرامون هر شهر، مربوط به دلایل شکل‌گیری و مکان‌گزینی آن است؛ معمولاً شهرهای مهم ایران در طول مسیرهای اصلی تجارتي واقع شده بودند. تصمیمات سیاسی نیز نقش

۱. ابن‌رسته، *اعلاق النفیسه*، ص ۱۸۶ - ۱۸۵.

۲. اصطخری، *مسالك و ممالك*، ص ۱۶۶.

۳. ستوده، *حدود العالم من المشرق الی المغرب*، ص ۱۴۳.

۴. رضوی، *شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان*، ص ۵۳ - ۴۸.

مهمی در انتخاب مقر شهر ایفا می‌کرده است. بسیاری از شاهان و شاهزادگان، شهرهایی برای خود می‌ساختند و در مواردی عوامل مذهبی در شکل‌گیری برخی از شهرها مؤثر بودند. جز این عوامل، شهرها در نواحی دارای منابع آب قابل دسترس و پس‌کرانه‌های نسبتاً قابل کشت، ساخته شده‌اند.^۱

مطالب اشاره شده فوق درباره شهر کاشان صدق می‌کند، همان‌گونه که مشخص است، شهر کاشان در مسیر راه‌های تجاری واقع بود و مناطق قابل کشتی - که اقتصاد عصر صفوی را شامل می‌شد - در اطراف کاشان وجود داشت. به‌گونه‌ای که متون تاریخی، هسته اولیه بنیان‌گذاری کاشان در پیش از اسلام را تپه باستانی سیلک و در دوره اسلامی (قرن ۲ ق) به دست زبیده خاتون دختر هارون الرشید می‌دانند.^۲

شهر به‌عنوان یکی از ارکان اساسی زندگانی سیاسی، [اقتصادی] و پایگاه قدرت و جایگاه دستگاه اداری و نظامی در ایران به‌شمار می‌آمد.^۳ کاشان در دوره صفوی به‌نظر نگارنده - اهمیت سیاسی و مذهبی داشت، زیرا پس از تعیین تشیع به‌عنوان مذهب رسمی کشور از سوی سرسلسله دودمان صفوی، شاهان این عصر به‌دلیل ارادت به امام رضا علیه‌السلام، جهت تشریف به مشهدالرضا علیه‌السلام به‌طور مدام از کاشان عبور می‌کردند، تا جایی که همین رفت‌وآمدها سبب رونق اقتصادی شهر شد. ویژگی‌های اصلی شهر در دوره اسلامی عبارت بود از: ۱. کارکرد سیاسی؛ که شهر را به‌عنوان مقر قدرت سیاسی - در صورت وجود ارگ، دژ و حکمران - متجلی می‌کرد. ۲. کارکرد دینی؛ که در کالبد مسجد جامع تیلور می‌یافت. ۳. بازار؛ که کارکرد اقتصادی داشت. ۴. وجود این سه نهاد در شکل شهر اسلامی، بازتابی از بنیان‌های اصلی زندگی اجتماعی به‌حساب می‌آمد.^۵ اما عموماً - به‌نظر نگارنده - شهرها به‌دلیل کارکردهای اقتصادی‌شان برای حکومت‌ها اهمیت به‌مراتب بیشتری داشتند؛ به‌عنوان مثال می‌توان این کارکردها را شامل: ۱. انتقال ارزش افزوده بخش کشاورزی به شهرها و تجاری کردن محصولات کشاورزی در شهرها، ۲. جمع‌آوری مالیات، سرانه‌ها، حق پیشه‌ها و اجاره‌های تیول‌داران، ۳. نظارت بر عملکرد صنفی و پیشه‌ای و دریافت انواع پیکشش‌ها، ۴. هویت‌بخشی به شهر از طریق اعمال حاکمیت و نظارت بر صنوف دانست. ۶. گرچه یک بخش اقتصاد زراعی نیز در اقتصاد شهر وجود داشته است اما شهرها معمولاً

۱. خیرآبادی، *شهرهای ایران*، ص ۶۴ - ۶۱.

۲. کلانترضربی، *تاریخ کاشان*، ص ۶ - ۵.

۳. اشرف، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، *نامه علوم اجتماعی*، ش ۴، ص ۲۳.

۴. یوسفی‌فر، *شهر و روستا در سده‌های میانه تاریخ ایران*، ص ۵۴.

۵. سلطان‌زاده، *معماری و شهرسازی ایران به‌روایت شاهنامه فردوسی*، ص ۱۲۲.

۶. رهنمایی، «دولت و شهرنشینی در ایران: مبانی و اصول کلی نظریه توسعه شهر و شهرنشینی در ایران»، *جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ص ۱۶۰ - ۱۵۹.

مرکز تولید و مبادله کالاها بودند. این ویژگی در کاشان عصر صفوی مشاهده می‌شود و مرکز مهمی برای تولید منسوجات ابریشمی و قالی‌های نفیسی بود که شهره عام و خاص در جهان بود (مانند قالی معروف آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، کتیبه‌ای با عنوان به یاد بنده درگاه، عمل مقصود کاشانی).

شهرها در دوره اسلامی ارتباط محکمی با روستاهای اطراف داشتند، به گونه‌ای که جغرافیدانان آن روزگار به هنگام معرفی یک شهر، به کم یا زیاد بودن و وضعیت دیه‌های آن اشاره می‌کردند^۱ و از ویژگی‌های شهر اسلامی، مستقل نبودن شهر از روستا بود. شهر در ارتباط متقابل با جوامع روستایی پیرامون خود معنا می‌یافت و قادر به استمرار زندگی اقتصادی و اجتماعی خود می‌شد. شهر و روستا نظام‌های اجتماعی کاملاً متمایز از یکدیگر نبودند، شهر و روستاهای پیرامون آن، مجموعه‌ای به هم بسته و یکپارچه را تشکیل می‌دادند.^۲

در شکل دادن به فضاها و شکل شهر، به عامل مذهب و باورهای مذهبی نیز باید توجه نمود.^۳ از جمله اجزای یک شهر، محله‌ها بودند؛ محله یک واحد اجتماعی بزرگ‌تر از خانواده و کوچک‌تر از شهر بود. به نظر می‌رسد مهم‌ترین خصوصیت محلات، تفکیک طبقات اجتماعی و جدایی آنان بود.^۴ محله‌های شهر کاشان، سکونت‌گاه صاحبان حرفه و مشاغل خاص، اقلیت‌های دینی و طبقات اجتماعی مختلف بودند؛ به عنوان مثال قدیمی‌ترین محله و اعیانی‌ترین خانه‌های سنتی در جنوب شهر (محله‌های سلطان میراحمد، کوشک صفی، سرسنگ) قرار داشت. طبقات متوسط و پیشه‌وران در بخش‌های مرکزی پیرامون بازار (محله کلهر، طغماقچی، پنجه‌شاه، میدان کهنه، سرپله و ...) ساکن بودند و سرانجام محله فقیرنشینان در حاشیه جنوب شهر (محله پشت مشهد) قرار داشت. هر محله‌ای دارای مرکز بود که عناصر عمده و فضای آن بنا بر وضعیت اجتماعی و اقتصادی ساکنان محله شکل می‌گرفت، مرکز محله عناصر متفاوتی مانند مسجد، میدانچه، حسینیه و آب‌انبار را در خود جای می‌داد.^۵

در میان عناصر کالبدی شهر، مسجد از دیدگاه برخی پژوهشگران، نخستین و مهم‌ترین شناسه شهر اسلامی محسوب می‌گردید و پیوند گسست‌ناپذیری با عناصر کالبدی در شهر داشت.^۶ اصلی‌ترین مسجد شهر، مسجد جامع یا آدینه بود. همچنین یکی از نشانه‌های شکوفایی شهرها، تعدد مساجد در

۱. حموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۰۲.

۲. اشرف، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۴، ص ۴۹.

۳. سلطان‌زاده، معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی، ص ۱۷۸.

۴. شفق، درآمدی بر شناخت شهر اسلامی - ایرانی، ج ۱، ص ۶۶۹.

۵. بیرشک، طرح محور فرهنگی، تاریخی کاشان، ج ۱ تا ۴، ص ۱۸.

۶. باستانی‌راد، «کوی (محله) در شهرهای ایرانی سده‌های نخستین اسلامی»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۰، ص ۱۵.

آنها بود (نکته‌ای که اکثر جغرافی‌نویسان و سیاحان در کتب خود به آن توجه داشتند). آن گونه که به نظر می‌رسد کاشان در دوره صفوی، مساجدی فراوانی داشت و سیاحان خارجی نیز به این نکته اشاره کرده‌اند، به‌عنوان مثال شاردن تعداد ابنیه مساجد را مشتمل بر چهل مسجد برمی‌شمارد.^۱

بازار مهم‌ترین محور ارتباطی در فضای شهری به‌شمار می‌آمده است، زیرا بازارهای اصلی و دائمی در هر شهر به‌طور معمول در امتداد مهم‌ترین راه و محور شهری - که از یک دروازه شروع می‌شد و تا مرکز شهر ادامه می‌یافت - شکل می‌گرفت.^۲ کاشان بازارچه‌های متعددی داشت که متأسفانه به دلیل زلزله‌ای شدید - که در دوره زندیه در سال ۱۱۹۴ قمری به وقوع پیوست - اکثر ابنیه این شهر تخریب گردید، لذا بازار فعلی کاشان، قدمت دویست و اندی ساله دارد. شایسته است اشاره شود که نویسنده کتاب *زینت‌المجالس* (قرن ۱۱ ق) ویژگی‌های مثبت بازار کاشان را این‌گونه بیان می‌دارد: «مثل راسته بازار کاشان در تمام جهان نیست و طول آن بازار تقریباً دو هزار قدم می‌باشد».^۳

شاه عباس اول در وسط بازار بزرگ کاشان، چهار بازار مفصل به نام قیصریه، مشتمل بر مستغلاتی چند از دکاکین و کاروانسراهای عالی، با اسلوب زیبا ساخت و ابوطالب سخی از شاعران عصر صفوی کاشان ماده تاریخ آن را چنین آورده است.

پی انجام احداث بنایش دو زیبا مصرع تاریخ رو داد
بقایش با بقای عمر عاصف بقای عمر عاصف تا ابد باد

همچنین تاورنیه به زیبایی و مسقف بودن بازار کاشان اشاره نموده است.^۴

یکی از ویژگی‌های اصلی شهر اسلامی، اشتغال مردم به پیشه‌ها و حرفه‌های گوناگون و تشکل آنها در انجمن‌های صنفی بوده است.^۵ از دیگر عناصر کالبدی شهر می‌توان به خانه‌ها اشاره نمود، شاردن تعداد خانه‌های کاشان را شش هزار و پانصد خانه^۶ و فیگوتروا نیز تعداد خانه‌های کاشان را نزدیک به چهار یا پنج هزار خانه ذکر می‌کند.^۷ البته نباید انتظار داشت که از خانه‌های معتبر قدیمی (پیش از زلزله ۱۱۹۲ ق) چندان بنای سالمی پابرجا مانده باشد. تنها خانه برجای مانده صفوی کاشان، خانه مقصود بیگی واقع در

۱. شاردن، *سفرنامه شاردن*، ج ۲، ص ۵۳۴.

۲. سلطان‌زاده، *بازارهای ایرانی*، ص ۹.

۳. نراقی، *آثار تاریخی شهرستان کاشان و نظنز*، ص ۲۰۲.

۴. تاورنیه، *سفرنامه تاورنیه*، ص ۸۸ - ۸۶.

۵. اشرف، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، *نامه علوم اجتماعی*، ش ۴، ص ۸.

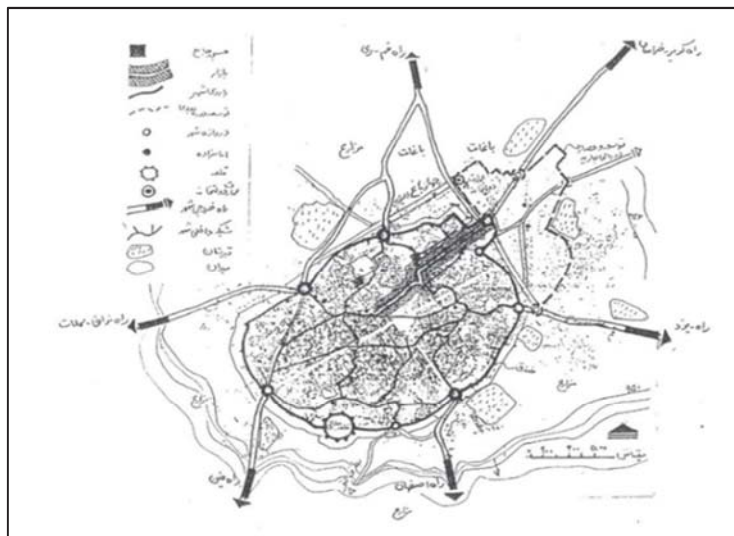
۶. شاردن، *سفرنامه شاردن*، ج ۲، ص ۵۳۴.

۷. فیگوتروا، *سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوتروا*، ص ۲۴۸ - ۲۴۷.

کوی سرسنگ می‌باشد که در متن گچ‌بری و نقاشی‌های تالار بزرگ آن، تاریخ ۱۰۰۷ ق خوانده می‌شود.^۱ حضور تعداد کثیر امامزادگان در کاشان نشان می‌دهد که این شهر یکی از کانون‌های فعال تشیع بوده است، زیرا صفویان که با شعائر تشیع (این تنوع شعارها را به خوبی می‌توان در سکه‌های صفوی مشاهده نمود) به میدان سیاست آمده بودند، شروع به ساخت‌وساز یا مرمت زیارتگاه‌ها یا بقاع مانند بقعه سلطان علی بن امام محمد باقر علیه السلام، سلطان عطابخش، شاه‌یلان، طاهر و منصور و ... در کاشان کردند. گورستان‌ها نیز در فضای کالبدی شهرها اهمیت ویژه‌ای داشتند، به‌گونه‌ای که در کاشان دوره صفوی چندین گورستان وجود داشت؛ شایان ذکر است که تا قبل از قرن ۱۰ ق گورستان‌های کاشان عموماً در حومه شهر بودند اما از اوایل سده ۱۰ ق اموات را در قبرستان‌های داخل شهر هم‌چون قدمگاه علی، ابی‌دردا و شیخان دفن می‌نمودند.

۱. کاشان در دوره صفوی

کاشان در عصر صفوی شهری آباد، شکوفا و به‌واسطه منسوجات خویش، شهر عام و خاص بود. بناهایی در این شهر توسط حکام و پادشاهان ساخته شد و برخی بناهای مذهبی که از دوره‌های قبل بودند، مرمت و بازسازی گردیدند. به نظر نگارنده اهمیت دینی، سیاسی و رونق گرفتن اقتصاد و فرهنگ کاشان در قرن دهم هجری، زمینه و بستری برای شکوفایی این شهر در عصر صفویان شد. (نقشه ۲)

نقشه ۲. سیر تحول شهر کاشان از دوره ایلخانی تا عصر صفوی

۱. نراقی، آثار تاریخی شهرستان کاشان و نظنز، ص ۲۰۶.
۲. بیرشک، «چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ، از آغاز تا آخر دوره سلجوقیان»، سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص ۳۹۴.

۲. سیمای کالبدی شهر کاشان از منظر جهانگردان اروپایی عصر صفوی

ساختار حکومتی صفوی به شکل هرمی بود، در رأس آن شاه قرار داشت و این ساختار اجتماعی، ساختار معماری متناسب خود را شکل می‌داد (این ساختار شامل بناهای حکومتی مثل کاخ یا بناهای مذهبی مثل مسجد، مدرسه و یا بناهای اقتصادی و رفاهی مثل بازار، کاروانسرا، حمام و غیره بود). از لحاظ کالبدی، ارکان شهرهای ایران شامل ارگ، شارستان و ریح بود؛ در این بخش از پژوهش در تلاش هستیم تا بتوانیم ساختار سیاسی و اقتصادی کاشان را به کمک منابع تاریخی و جغرافیایی بازنمایی کنیم. در این میان سفرنامه‌ها جزء منابع جغرافیایی به حساب می‌آیند. شاهان صفوی، گاه در کاشان اقامت می‌کردند و سفیران و فرستادگان دولت‌های خارجی را در اینجا به حضور می‌پذیرفتند. در این منابع علاوه بر صنعت و تجارت کاشان که می‌توان ویژگی مثبت این شهر ارزیابی نمود، از خلق و خوی مردم، معماری، آبیاری و آبرسانی، مقابر و مساجد و غیره سخن گفته‌اند. در این بخش از پژوهش به مطالعه آن دسته از سفرنامه‌هایی همچون فیگوئروا، تاورنیه، هربرت، دلاواله، اولتاریوس، شاردن، کاری، دتونو، دولاماز و ... می‌پردازیم که در طول حکومت شاهان صفوی، از این شهر بازدید و توصیفات از وضعیت کالبدی و فضایی آن ارائه کرده‌اند. (جدول ۱)

جدول ۱. اسامی و زمان مراجعت جهانگردان اروپایی به کاشان (منبع نگارنده)

ردیف	نام جهانگرد	تاریخ تولد و مرگ قمری	تاریخ مراجعه به کاشان قمری	هم دوره با شاه صفوی
۱	توماس هربرت	۱۰۹۲ - ۱۰۱۴	—	شاه عباس اول
۲	دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا	۱۰۳۳ - ۹۵۶	۱۰۲۳	شاه عباس اول
۳	پیتر دلاواله	۱۰۶۲ - ۹۹۴	۱۰۲۷	شاه عباس اول
۴	آدام اولتاریوس	۱۰۸۱ - ۱۰۰۷	۱۰۴۷	شاه صفی
۵	ژان باتیست تاورنیه	۱۱۰۰ - ۱۰۱۳	۱۰۷۹ و ۱۰۴۱	شاه صفی و شاه عباس دوم
۶	ژان دتونو	۱۰۷۷ - ۱۰۴۲	۱۰۷۷	شاه عباس دوم
۷	ژان شاردن	۱۱۲۴ - ۱۰۵۲	۱۰۸۴	شاه عباس دوم و شاه سلیمان
۸	جملی کاری	۱۱۳۶ - ۱۰۵۷	۱۱۰۵	شاه سلیمان
۹	پدر دولاماز	۱۱۲۰ - ۱۰۳۳	۱۱۱۰	شاه سلیمان
۱۰	گرنی لوبروین	—	۱۱۱۵	شاه سلیمان

یک. ساختار سیاسی شهر کاشان

در ساختار اداری - سیاسی، تأسیساتی نظیر ارگ، برج و بارو، کاخ و ... بخشی از فضای کالبدی شهر را تشکیل می‌دادند؛ این ساختار را می‌توان تا حدی از لابه‌لای گزارش‌های سیاحان غربی برداشت نمود. باید اشاره شود که در طی بررسی متون سیاحانی که از کاشان بازدید نموده‌اند، تنها اشاره به کاخ، برج و دروازه‌های شهر دیده می‌شود و شوربختانه از ارگ حکومتی شهر اطلاعاتی ارائه نشده است.

متأسفانه پیرامون شکل کلی شهر کاشان در عصر صفوی، اطلاعات زیادی در این منابع ثبت نشده است و تنها برخی از آنها به کوچک بودن میدان‌های شهر اشاره می‌کنند. شاردن طول و عرض کاشان را یک فرسنگ و یک‌چهارم فرسنگ و موقعیت مکانی شهر را در جهت شرقی - غربی می‌داند.^۱ همچنین اولناریوس شکل شهر را مستطیل‌شکل و جهت آن را شرقی - غربی می‌داند.^۲ (تصویر ۱) به لحاظ آب و هوا نیز کاشان از قدیم‌الایام اقلیمی گرم و خشک دارد و در این سفرنامه‌ها هم به این موضوع اشاره شده است؛ دلاواله اشاره دارد: «شهر کاشان در کنار یک جلگه وسیع و پای چند تپه مرتفع بنا شده {است} و بسیار گرم است.»^۳ لوبروین طول و عرض جغرافیایی کاشان را در طول ۳۵ درجه و ۵۱ دقیقه عرض شمالی ذکر می‌کند.^۴

تصویر ۱. سیمای کلی شهر کاشان در سفرنامه ژان شاردن^۵

شهر در دوره صفوی همچون گذشته محصور در دیوارهای سترگ بود و خشت خام و ملاط

۱. شاردن، سفرنامه شاردن، ج ۲، ص ۵۳۳.

۲. اولناریوس، سفرنامه آدم اولناریوس، ص ۵۳۰.

۳. دلاواله، سفرنامه پیتر و دلاواله (قسمت مربوط به ایران)، ص ۱۴۸.

۴. عاطفی و همکاران، فراز و فرود کاشان به روایت دیگران، ص ۹۲.

۵. شاردن، سفرنامه شاردن، ج ۲، ص ۵۳۴.

کاهگل، مصالح اصلی ساخت دیوار شهر بود؛ بارو در تمامی اطراف شهر کشیده می‌شد و در اکثر شهرها شکل بارو دایره‌ای شکل بوده است.

هسته اصلی حصار و خندق جلالی شهر کاشان مربوط به دوره سلجوقی بود که دور تا دور کاشان را فرا می‌گرفت و در عصر صفوی نیز مورد استفاده قرار گرفت و حتی این برج و بارو تا اواخر دوره قاجار سالم باقی مانده بود؛ برخی از سیاحان دوره صفوی به بارو و دروازه‌های شهر کاشان در این دوره اشاره می‌کنند، به‌عنوان مثال اولتاریوس از وجود دیوار و حصار گلی دورتادور شهر یاد می‌کند^۱ (احتمالاً همان حصار جلالی بوده است)؛ شاردن با جزئیات بیشتری اسامی و تعداد دروازه‌ها را این‌گونه برمی‌شمارد:

پنج دروازه دارد، یکی از آنها رو به مشرق، چون نزدیک کاخ شاه است، دروازه شاهی^۲ نامیده می‌شود. نام دروازه دیگر در مغرب دروازه فیو [فین] در نیم فرسنگی کاشان، سومین دروازه شمال غربی چون نزدیکی کاخ یکی از دولتمردان بود، دروازه ملک^۳، دو دروازه دیگر در شمال شرقی، دروازه قم و دیگری در جنوب شرق، دروازه اصفهان نام دارد.^۴

تاورنیه نیز به خرابی دیوار دروازه شهر اشاره می‌کند که برای ورود به شهر احتیاج گذر از دروازه نبوده است.^۵ کاری نیز به دو دیوار تودرتو، احاطه شده و مخروبه اشاره می‌کند.^۶

همان‌گونه که مشخص شد، مسیر ورودی به شهر از دروازه شاهی بود؛ اولتاریوس نیز توصیف دقیقی از ورودی شهر بیان می‌نماید.

کاشان مستطیل شکل بوده و از مشرق به مغرب امتداد دارد و طول آن در حدود نیم فرسخ است. دور تا دور شهر را دیوار و حصار گلی فراگرفته [و] در جلوی این دروازه دو قصر سلطنتی واقع شده [است] یکی از آنها مشرف به جاده و دیگری در وسط باغ زیبا و بزرگی قرار گرفته است، قصر دوم دارای هزار پنجره و هزار در است که به طرف گالری‌ها و ایوان‌های متعدد باز می‌شود، این قصرها را سلاطین صفوی برای اقامت خود ساخته و هنگامی که به کاشان می‌آیند در آنها به‌سر می‌برند.^۷ (تصویر ۲)

۱. اولتاریوس، *سفرنامه آدم اولتاریوس*، ص ۵۳۰.

۲. این مکان در حال حاضر دروازه دولت در شهرستان کاشان می‌باشد.

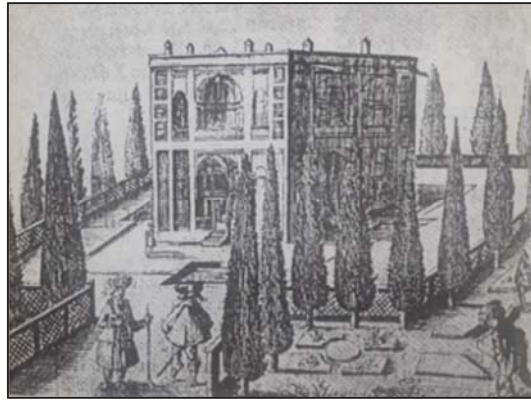
۳. این مکان در حال حاضر در خیابان آیت‌الله کاشانی شهرستان کاشان واقع شده است.

۴. شاردن، *سفرنامه شاردن*، ج ۲، ص ۵۳۴.

۵. تاورنیه، *سفرنامه تاورنیه*، ص ۸۶.

۶. کاری، *سفرنامه کاری*، ۵۸ - ۵۷.

۷. اولتاریوس، *سفرنامه آدم اولتاریوس*، ص ۵۳۰.

تصویر ۲. عمارت هزار در و هزار پنجره کاشان در سفرنامه اولتاریوس^۱

لوبروین نیز از وجود باغ‌شاهی در کنار این کاخ یاد می‌کند: «پس از خروج از در، در سمت راست، باغ‌شاهی مشاهده می‌شود که دیوارهایی به بلندی ۹ متر آن را احاطه کرده‌اند. باغ بزرگی است و نه‌ری پُر آب و پاکیزه از میان آن عبور می‌کند. باغ پر از درختانی است که بسیار منظم کاشته شده‌اند... در این باغ خانه‌ای برای تفریح هم وجود دارد که به دستور شاه عباس بزرگ ساخته شده است. حصار باغ چهار در بزرگ و دو در کوچک دارد»^۲.

شاردن خانه‌های کاشان را خشت و گلی و برخی از آنها را ساخته شده از آجر می‌داند. در مجموع فرم و ساخت خانه‌ها را خوب ارزیابی می‌نماید و مسجد جامع را باشکوه‌ترین و بزرگ‌ترین مسجد شهر و مناره آن را سنگی می‌داند.^۳ به نظر می‌رسد که در این مورد شاردن اشتباه کرده است زیرا مناره مسجد جامع کاشان آجری و تاریخ قمری بر بدنه آن نقش بسته است.

دو. ساختار اقتصادی شهر کاشان

فضای کالبدی شهر کاشان در بُعد ساختار اقتصادی، شامل بازار و کاروانسرا بود. کاروانسراها مکانی برای عرضه مال‌التجاره بازرگانان محسوب می‌شدند و گاه به دلیل نبود مسافرخانه جهت اقامت مسافران، از آنها به‌عنوان اقامتگاه مسافران استفاده می‌شده است. در کتب سیاحان عصر صفوی، میان مسیر قم به کاشان یا قهرود به کاشان، از کاروانسراهای متعدد و بزرگی یاد می‌کنند که جهت استراحت کاروانیان و توسط شاه‌عباس اول احداث گردیده‌اند؛ مانند کاروانسرای سین‌سن،^۴ کاروانسرای

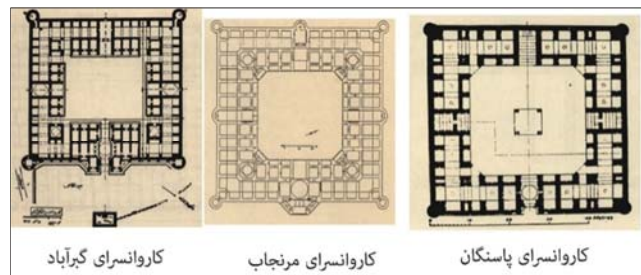
۱. همان، ص ۵۳۱.

۲. عاطفی و همکاران، *فراز و فرود کاشان به روایت دیگران*، ص ۹۳.

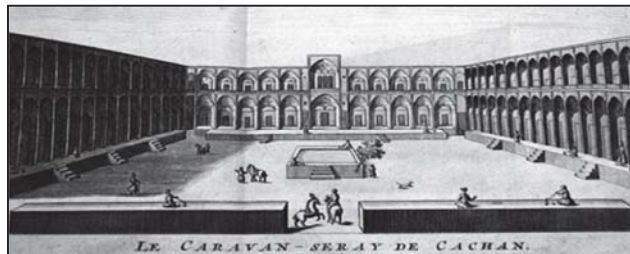
۳. شاردن، *سفرنامه شاردن*، ج ۲، ۵۳۵ - ۵۳۳.

۴. فیگوتروا، *سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوتروا*، ص ۲۴۷.

پاسنگان، کاروانسرای نصرآباد،^۱ کاروانسرای گبرآباد^۲ و کاروانسرای مرنجاب و قصر بهرام که به همت شاه عباس اول تأسیس شد. (تصویر ۳)

تصویر ۳. نمونه‌هایی از پلان کاروانسراهای صفوی کاشان که در سفرنامه‌ها اشاره شده است^۳
مهم‌ترین کاروانسرای درون شهری کاشان، کاروانسرای شاه‌عباسی بود که در اکثر منابع به آن مهمانسرای شاه‌عباسی گفته شده است. (تصویر ۴) شاردن آن را کامل‌ترین کاروانسرای ایران می‌داند. چهارگوشه، طول هر ضلعش ۲۰۰ قدم هندسی، دو طبقه و در سرتاسر طبقه پایین بنایی است که مخصوص چهارپایان می‌باشد ... هر یک از دو طرف طبقه اول ۱۵ حجره و در دو طرف دیگر ۱۰ حجره ساخته شده است. در وسط {کاروانسرا} ساختمانی است که پنج اتاق دارد. ساختمان طبقات بالا همانند طبقات زیرین است و نرده‌ای به ارتفاع چهار پا در سراسر آن کشیده شده است. در ابتدای مدخل، سردر بلند و مجلل باشکوهی که مانند بیشتر سردرهای دیگر با تخته پوشیده شده است. حوض داخل کاروانسرا به قدر پنج پا از کف صحن بالاتر است، برای اینکه نمازگزاران به راحتی وضو بگیرند ... این کاروانسرای بزرگ و مجلل را شاه‌عباس بزرگ ساخته و در لوحه‌ای که بالای آن نصب است این کتیبه ثبت شده است:
ما کاروانی ایم و جهان کاروانسرا در کاروانسرا نکند کاروان سرا^۴

تصویر ۴. مهمانسرای شاه‌عباسی کاشان در سفرنامه شاردن^۵

۱. این بنا تا قبل از انقلاب پایرجا بود اما به دلیل احداث مدرسه به جای آن به کلی ویران گشت.

۲. کارری، سفرنامه کارری، ۶۰ - ۵۸.

۳. کیانی و کلایس، کاروانسراهای ایران، ص ۱۱۱، ۱۱۹ و ۴۱۴.

۴. شاردن، سفرنامه شاردن، ج ۲، ص ۵۳۵ - ۵۳۴.

۵. همان، ص ۵۳۶.

تاورنیه از وجود آب‌انباری در داخل کاروانسرا یاد می‌کند که خراب شده است و تعداد اتاق‌های این کاروانسرا را ۱۲۰ حجره یا اتاق می‌داند.^۱ به اعتقاد هربرت تمامی کف و دیوار مهمانسرا از مرمرهای شفاف و کاشی‌های الوان پوشانیده و زینت داده شده و در کنار این مهمانسرا باغی مجلل واقع شده بود.^۲

یکی دیگر از مکان‌هایی که سیاحان در هنگام ورود به شهر کاشان از آن بازدید می‌کردند، بازار کاشان بود. با استقرار دولت صفوی، اوضاع مالی براساس معین و ثابتی استوار گردید؛ به علت رونق تجارت، صنعت و وضع مطلوب اقتصادی، در بیشتر شهرهای ایران، ضرابخانه‌هایی برقرار بود که اقدام به ضرب سکه می‌نمودند،^۳ یکی از این مکان‌ها کاشان بود (تصویر ۵) که تاورنیه در کتاب خویش به این موضوع این‌گونه اشاره کرده است: «پول هم در کاشان سکه [ضرب] می‌کنند.»^۴ محل و مرکز ضرابخانه، در بخش بالابازار کاشان، نزدیک به کاروانسرای نو و مسجد میدان سنگ واقع گشته بود. امروزه نیز آن منطقه به نام کوچه ضرابخانه مشهور است.

تصویر ۵. بالا: سکه ضرب کاشان (آرشیو موزه و کتابخانه ملک)؛ پایین: محل قرارگیری

ضرابخانه کاشان (آرشیو اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان)

باتوجه به قدیمی‌ترین کتیبه موجود (در ورودی کاروانسرای زغالی‌های بازار مسگرهای کاشان) در بازار کاشان، قدمت بازار به قرن نهم هجری قمری (۸۸۸ ق) می‌رسد. اکثر جهانگردان اروپایی که از قرن یازدهم هجری به کاشان سفر کرده‌اند، عظمت، اهمیت، رونق فراوان، تنوع و فراوانی کالاهای

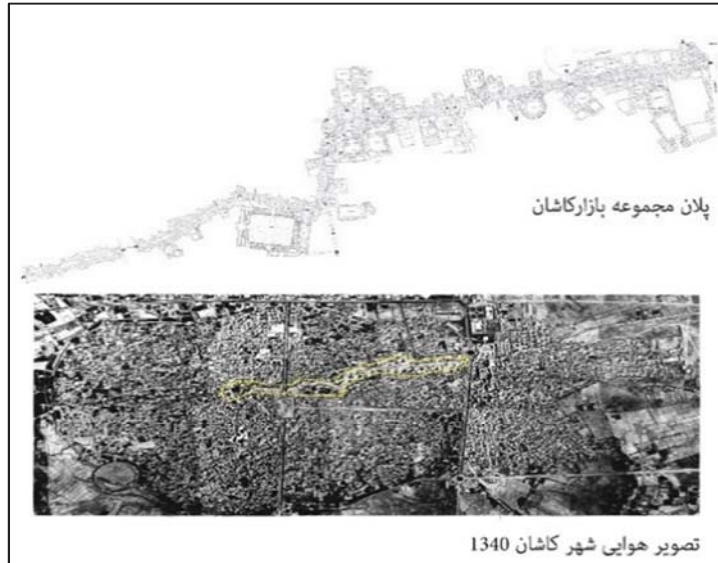
۱. تاورنیه، *سفرنامه تاورنیه*، ص ۸۸ - ۸۷.

۲. نراقی، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، ص ۱۳۳ - ۱۳۲.

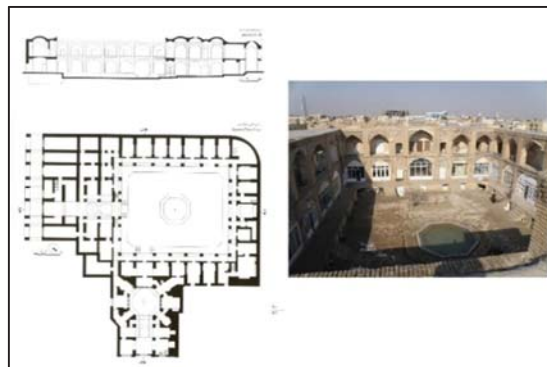
۳. سرفراز و آورزمانی، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، ص ۲۴۴.

۴. تاورنیه، *سفرنامه تاورنیه*، ص ۸۶.

موجود در بازار کاشان و غنای معماری آن را ستایش کرده‌اند. (تصویر ۶) همچنین از جمله بناهای بازار کاشان که می‌توان آن را مربوط به دوره صفوی دانست، کاروانسرای گمرگ و چهارسوق میانچال است. (تصویر ۷)

تصویر ۶. بالا: تهرنگ مجموعه کلی بازار کاشان؛ پایین: تصویر هوایی کاشان و موقعیت بازار (با اندکی تغییرات؛ آرشیو اداره میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری کاشان)

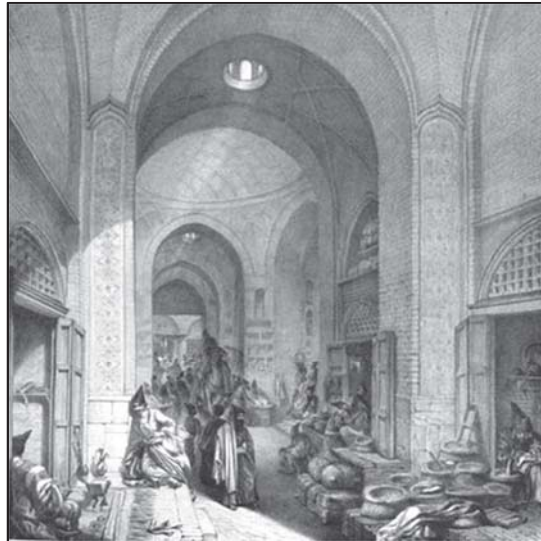
تصویر ۷. نما و تهرنگ کاروانسرای گمرگ کاشان
(با اندکی تغییرات؛ آرشیو اداره میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری کاشان)

دوتونو در توصیف بازار از طاق‌دار بودن و فاصله کم طاق‌ها با یکدیگر و مسافت طولانی بازار یاد می‌کند.^۱ اولتاریوس در ذکر ویژگی‌های بازار می‌نویسد: «کاشان یکی از پُرجمعیت‌ترین و مهم‌ترین

۱. عاطفی و همکاران، *فراز و فرود کاشان* به روایت دیگران، ص ۸۲.

شهرهای تجاری ایران به‌شمار می‌رود، در کنار تجار ایرانی، بازرگانان خارجی و مخصوصاً هندی‌ها مشغول تجارت هستند. صنعتگران کاشان به‌خصوص زرگرها و ابریشم‌باف‌های آن شهرت دارند و در دکان‌های باز خود، جلوی مشتریان کار کرده و هنر خود را عرضه می‌نمایند.^۱

دولاماز از تمیز بودن و معتبر بودن کاروانسراهای بازار یاد می‌کند: «در آنجا ظروف مسین می‌سازند که فروش بسیار دارند زیرا مس آنجا نرم‌تر از جاهای دیگر است و از این نظر شهرت دارد».^۲ کارری ورودی بازار کاشان را از دروازه دولت و تعطیلی کسبه بازار در شب را به‌وسیله برخاستن صدای طبل و کرنا می‌داند که پاس شبانه پاسداران آغاز می‌شود.^۳ (تصویر ۸)

تصویر ۸. سیمای بازار کاشان در سفرنامه قاجاری اوژن فلاندن^۴

سه. ساختار زیربنایی (عمومی) شهر کاشان

به علت مجاور بودن کاشان با دریاچه نمک و دشت کویر (اقلیم گرم و خشک)، گرمای زیادی در شهر وجود دارد و منابع آبی آن محدود است. در زندگی شهری، از زمان‌های قدیم، امور آب و آبرسانی بسیار مهم تلقی می‌شد و شهرها بدون وجود آبرسانی کافی، نه توان احداث و نه امکان گسترده‌شدن را داشتند. آب شرب کاشان از طریق قنات تأمین و از پشت دروازه اصفهان وارد شهر می‌شد. برخی از

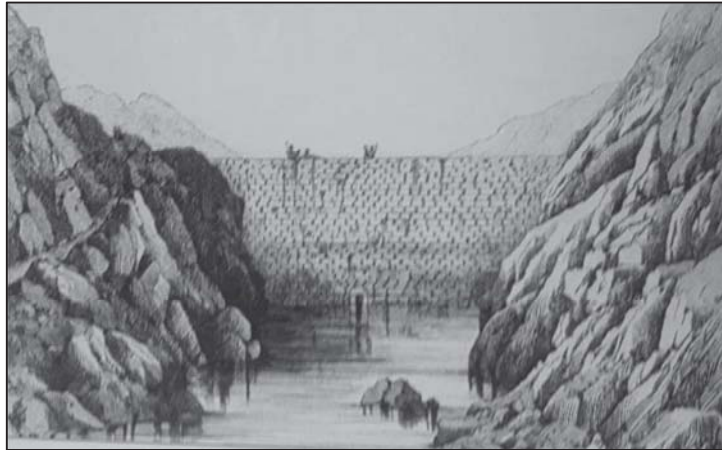
۱. اولناریوس، سفرنامه آدام اولناریوس، ص ۵۳۲ - ۵۳۰.

۲. دولاماز، نامه‌های شگفت‌انگیز از کشیشان فرانسوی در دوران صفویه و افشاریه، ص ۷۷ - ۷۵.

۳. کارری، سفرنامه کارری، ص ۶۰ - ۵۸.

۴. فلاندن، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ص ۹۹.

جهانگردان اروپایی از احداث سد توسط شاه عباس اول، جهت استفاده کشاورزی باغات بخش دشت صفی‌آباد جلگه کاشان سخن گفته‌اند. به‌عنوان نمونه تاورنیه در توصیف سد قهرود یا بندعباسی می‌آورد: در انتهای دره مصفایی، دیوار عظیمی دیده می‌شود که عرض دره را طی کرده و دو کوه طرفین دره را به یکدیگر اتصال می‌دهد. این دیوار یکصد قدم طول و سی پا قطر و زیادتر از پنجاه قدم ارتفاع دارد. آن هم یکی از بناهای شاه‌عباس بزرگ است که می‌خواسته منبع آبی تشکیل بدهد. در زیر آن دیوار، دریچه‌ای ساخته شده است که هر وقت بخواهند آب آن را جمع و حفظ کنند، آن را می‌بندند و در موقع حاجت، آن را باز کرده و آب را به جلگه کاشان رها می‌نمایند.^۱ (تصویر ۹)

تصویر ۹. بند شاه‌عباسی یا سد قهرود کاشان در سفرنامه بروگشن^۲

کارری موقعیت مکانی سد را دقیق ذکر کرده است اما بانی آن را شاه‌عباس دوم می‌داند: «در شش مایلی کاروانسرای گبرآباد،^۳ میان دو کوه، سد بزرگی به‌وسیله شاه‌عباس دوم احداث شده تا هنگام بی‌آبی چشمه‌های کاشان، آب شهر را تأمین کند».^۴

در دوره شاه صفی، مصب (محل ریختن آب سد) این سد که در حومه شهر کاشان بود، باغشاه جدیدی با بناهای چندی برپا شد که به‌همین مناسبت آن منطقه صفی‌آباد نامیده شد.^۵ شایان ذکر است که متأسفانه امروزه هیچ‌گونه شواهدی دال بر این باغ به‌دست نیامده است و تمامی آن منطقه،

۱. تاورنیه، *سفرنامه تاورنیه*، ص ۸۸ - ۸۷.

۲. هولستر، *هزار جلوه زندگی: تصویرهای ارنتس هولستر از عهد ناصر*، ص ۴۲۸.

۳. درگذشته، روستای مجاور این کاروانسرا گبرآباد نام داشت که امروزه به روستای «مسلم‌آباد» تغییر نام داده است.

۴. کارری، *سفرنامه کارری*، ص ۶۰ - ۵۸.

۵. نراقی، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، ص ۲۳۱.

زمین‌های کشاورزی می‌باشد. برای پی‌بردن به تاریخ دقیق ساخت این بندعباسی، یکی از گویندگان همان عصر، قصیده مفصلی سروده است که ماده تاریخ آن سال ۱۰۱۰ ق را نشان می‌دهد.^۱ (نک. جدول ۲)

شاه عباس آن که عزمش را فلک سد راه فتنه و شر آمده
سال اتمام بنایش را خرد این دو مصرع زیب گستر آمده
وضع یا جرج حوادث را چو عدل ثانی سد سکندر آمده (۱۰۱۰ ق)

برخی از جهانگردان خارجی از خوب بودن آب‌انبارهای شهر نیز در کتب خود یاد کرده‌اند. به‌عنوان مثال لوبروین از وجود آب‌انباری با پنجاه پله سنگی مقابل کاروانسرای شاهی کاشان اشاره می‌کند که دیواره و سقف آن از سنگ‌های کوچکی ساخته شده که بسیار خوب در یکدیگر جفت شده‌اند.^۲

فعالیت‌های عمرانی شاهان صفوی در کاشان

بدون شک - به نظر نگارنده - هرکس نام سلسله صفوی را به زبان جاری می‌نماید، ناخودآگاه نام شاه‌عباس اول به ذهن وی جاری می‌شود. پادشاهی که در طی حکومت چهل و اندی ساله خویش فعالیت‌های عمرانی زیادی به نسبت دیگر شاهان صفوی در سرتاسر ایران بزرگ به یادگار گذاشت و سالیان سال مردمان از آن به‌خوبی استفاده نمودند. همان‌گونه که در بخش قبل پرداختیم، شاهان صفوی در کاشان، کاخ، باغ، خیابان، دروازه، میدان، کاروانسرا، مدرسه، مسجد، بازار، حمام و ... احداث یا مرمت نمودند و جهانگردان عظمت و شکوفایی آن را تحسین نمودند. متأسفانه به علت دو زلزله شدید در کاشان - یکی مقارن با عصر صفوی (۹۸۲ ق) و دیگری مقارن با عصر زندیه (۱۱۹۲) - اکثر بناهای دوره‌های قبل، به کلی ویران گشته و تنها تعداد اندکی از بناهای عصر صفوی به همراه کتیبه کنار آن، از این شهر پابرجا مانده است که در ادامه پژوهش به شرح آنها می‌پردازیم.

شاهان صفوی در چند فرسخی کاشان، در روستای فین، باغ و کاخی احداث نمودند که امروزه به نام عروس باغ‌های جهان شناخته می‌شود. قدیمی‌ترین منبعی که به تاریخ فین و آب‌های آن اشاره می‌کند، کتاب *تاریخ قم* است که پایه‌گذاری آنجا را به شخصیتی اساطیری نسبت می‌دهد.^۳ براساس شواهد تاریخی، شاه اسماعیل یکم (۹۳۰ - ۹۰۷ ق) در باغ فین بارعام داده است. خواجه عمادالدین شیروانی در کتاب *بستان‌السیاحه* به خوش آب‌وهوا بودن فین و احداث باغ‌هایی توسط شاهان صفوی

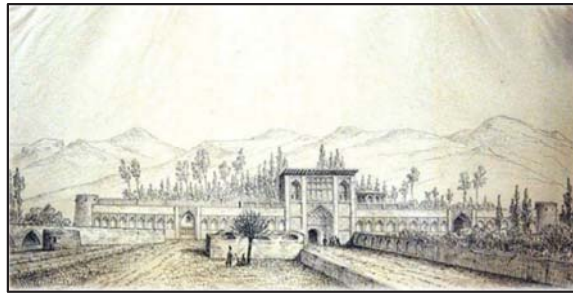
۱. همان، ص ۲۳۰.

۲. عاطفی و همکاران، *فراز و فرود کاشان به روایت دیگران*، ص ۹۳.

۳. *قمی، تاریخ قم*، ص ۱۱۱.

پرداخته است.^۱ در وسط محوطه باغ جدید، کاخ زیبا و بنایی بلند به اسم شترگلوی شاه‌عباسی احداث شده که پادشاهان دیگر، هنگام مسافرت به کاشان، مجالس شادیشان را در این باغ برپا می‌نمودند. پس از شاه‌عباس اول، شاه صفی نیز طرح‌های عمرانی در این باغ اجرا نمود، از جمله اینکه عمارت دوطبقه‌ای با چوب، بر فراز شترگلوی شاه‌عباسی برافراشت که عمارت کلاه‌فرنگی نام گرفت. کلاتر ضرابی مورخ کاشانی عصر قاجار، در وصف بناهای باغشاه در عهد شاه‌عباس و شاه صفی چنین می‌نویسد:

خلاصه در وسط آن باغ حوضخانه و شترگلوی ملوکانه مشتمل بر عمارت تحتانی و فوقانی برپا داشته و حجاری‌ها از سنگ مرمر و نقاشی‌های مانی و آذر به کار برده و در مرتبه سیم آن استادن چربدست کامل با چوب و آهن دستی عمارت کلاه‌فرنگی تراز نموده که در کمال ارتفاع جالسین آن تمام فین و کاشان و کل توابع الی دریای نمک را تماشا کنند و اصل آن حوضخانه در چهارطرف به حوض‌های سرشار و خیابان‌های مشجر به اشجار سرو و چنار نگاه می‌کنند ... خیابان‌های عریض و طولانی و جدولی از وسط آن خیابان روان است الی عمارت سردر باغ ... خیابانی که در جلوی آن انداخته با جدولی از کاشی فیروزه الی آخر باغ و حمام کوچک و کریاس و بالاخانه سردر آن باغ از جمله عمارات رفیعه منیعه ایران است و خارج از باغ خیابانی است عریض و متن آن سنگ‌فرش و منسوب است به مرحوم شاه‌عباس.^۲ (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰. نمای سردر باغ فین کاشان ترسیم از پاسکال گُست.^۳

در سفرنامه شاردن به احداث تعداد کثیری از بناهای مذهبی و آموزشی (تعداد ۴۰ مسجد، ۳ مدرسه و ۲۰۰ باب امامزاده) اشاره می‌نماید. صفویان از دیدگاه ساختار دینی با تأسیس مدارس یا مساجد جدید و تغییر و بازسازی مدارس و مساجد قدیمی شهرت می‌یافتند^۴ در حال حاضر از کاشان آن دوره، تنها چهار مدرسه و مسجد باقی‌مانده است. مسجد کوی سوریجان که به گفته کلاتر

۱. شیروانی، *بستان‌السیاحه*، ص ۴۸۷.

۲. کلاتر ضرابی، *تاریخ کاشان*، ص ۷۴ - ۷۵.

۳. رضایی‌پور و ایرانی‌بهبهانی، «باغ کهنه فین و محدوده میان آن تا باغ فین»، *مجله مطالعات معماری ایران*، ش ۹، ص ۱۱.

۴. صفت‌گل، *ساختار نهاد و اندیشه دینی صفویه*، ص ۲۰۶.

ضرابی در سال ۱۰۹۶ ق توسط حاجی عبدالرزاق، در یکی از محلات قدیم کاشان، میان دروازه فین ساخته شد. دیگری مسجد و مدرسه میان‌چال که در چهار سوق بازار، روی سقف برکه و آب‌انبار بزرگ عهد صفوی ساخته شد و مسجد درب ورده که در سال ۹۹۶ ق به‌همراه شبستانی وسیع و حوضخانه ساخته شد.^۱ همچنین می‌توان از مسجد وزیر ۱۰۵۵ قمری، بنایی سه ایوانی که به‌دستور جده شاه صفی و در زمان شاه‌عباس دوم در کوی دروازه اصفهان ساخته شد، نام برد.^۲ (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۱. کتیبه سردر ورودی مسجد وزیر کاشان؛ پلان مسجد وزیر کاشان^۳

از دیرباز ایرانیان در کنار طرح‌های عمده تأمین آب، به امر ذخیره‌سازی آب‌های زمستانی برای مصرف در فصل‌های گرم سال توجه داشتند و برای تحقق بخشیدن به این امر، آب‌انبار را بنیان نهادند. کاشان در حاشیه کویر، از جمله شهرهایی است که با داشتن تعداد فراوان آب‌انبار - تقریباً ۷۰ عدد - اهمیت خاصی دارد. البته قبل از دوره صفوی نیز آب‌انبارهایی مانند: آب‌انبار خواجه تاج‌الدین، حبیب بن موسی، محتشم و ... وجود داشتند. اما برخلاف دوره‌های قبل از صفوی، برخی از آب‌انبارهای احداث شده در کاشان عصر صفوی، در زیر شبستان مسجدها قرار داشتند. در مجموع آب‌انبارهای معروف کاشان عبارت هستند از: آب‌انبار کوشک صفی (۱۰۳۷ ق)، آب‌انبار مسجد وزیر (۱۰۵۵ ق)، آب‌انبار کوی سرپله از آثار خواجه غیاث‌الدین بیگ دنبلی (۱۰۳۶ ق)، آب‌انبار میرسید علی واقع در جلوخان بقعه حبیب بن موسی (۱۰۲۸ ق) که کتیبه‌ای دوازده بیت با اشعاری همچون بیت ذیل دارد.^۴

آفتاب سپهر عالم‌تاب وارث ملک حیدر صفدر

آب‌انبار دروازه کوچیکه (۹۸۹ ق)، آب‌انبار پاکپیان (۱۰۳۷ ق)، آب‌انبار حوضخانه (گذرصحرا)

۱. نراقی، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، ص ۱۷۶ - ۱۷۵.

۲. حاجی قاسمی، گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مساجد، ج ۶، ص ۱۷۸.

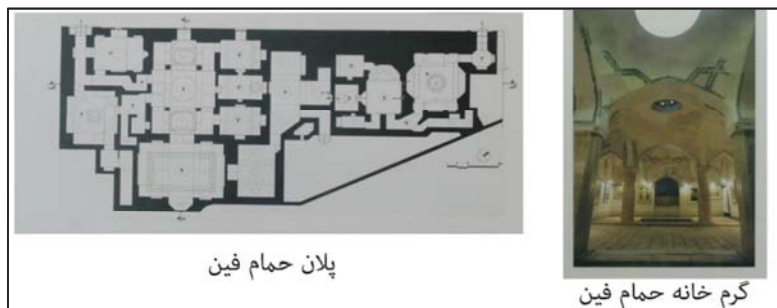
۳. همان، ص ۱۸۰.

۴. ورجاوند، «آب‌انبار»، مجموعه مقالات معماری ایران دوره اسلامی، ص ۲۳ و ۲۲۴.

(۱۱۲۴ ق)، آب‌انبار گذرمحله (۱۰۳۵ ق)، آب‌انبار درویش (۹۹۹ ق) و آب‌انبارهایی با تاریخ نامعلوم مانند دارکوب، پاک، سوربجان، سرازیره، درب‌زنجیر، سی‌قند، چهارباغ، درب میان‌هو، میرزاییگی و ...^۱

در عصر صفوی تعدادی بقاع در این شهر وجود داشت که نشان از تمایلات مذهبی کاشان به‌عنوان یکی از کانون‌های فعال تشیع دارد و سیاحت غربی بدون ذکر اسامی آنها، تنها اشاره به احداث بقاع توسط شاهان صفوی کرده‌اند. به‌طور کلی شاهان صفوی در بازسازی و نوسازی بقاع معروف مذهبی، کوشش فراوانی کردند و کتیبه‌هایی از خود به یادگار گذاشتند. به‌عنوان نمونه می‌توان به بقعه سلطان علی بن امام محمد باقر علیه السلام در مشهد اردهال کاشان که در ایوان ورودی آن نقاشی‌هایی از زمان شاه طهماسب و شاه سلطان حسین وجود دارد؛ بقعه شاهزاده قاسم پانخل (۹۳۰ ق)، بقعه طاهر و منصور (۹۳۴ ق)، بقعه سلطان میراحمد (۹۴۱ ق)، بقعه شاه‌یلان به همراه صندوق چوبی منبت‌کاری شده (۹۵۱ ق)، بقعه سلطان عطابخش که در چوبی کنده‌کاری شده دارد (۹۵۹ ق)، گنبد مخروطی و صندوق چوبی کنده‌کاری شده امامزاده میرنشان (۹۷۸ ق)، مقبره محتشم (۹۹۶ ق) و آرامگاه شاه‌عباس اول در حیب بن موسی اشاره نمود.

عصر شکوفایی حمام نیز متعلق به دوره صفوی است؛ در این دوره ایجاد حمام در تمامی شهرها گسترش یافت. از جمله این‌ها مهم کاشان همین حمام‌های بزرگ و عمومی بودند. از دوره صفوی در کاشان تعداد سه حمام باقی مانده است که عبارت هستند از: حمام ملاقطب نزدیک مسجد - مدرسه آقابزرگ کاشان که محتشم کاشانی تاریخ آن را ۹۶۶ ق ذکر کرده است؛ دیگری حمام فین کاشان است و حمام دیگر حمام طاهر و منصور می‌باشد. (نک جدول ۲) حمام فین به دستور شاه‌عباس اول صفوی ساخته شد و دو بخش سربینه و گرم‌خانه با قاعده مستطیل شکل دارد. سطح سربینه با تزئینات رسمی‌بندی و طلاکاری مزین شده است. گرم‌خانه حمام نیز فضایی وسیع با قاعده مستطیل است که دو حوض چهارگوش در طرفین آن قرار دارد. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲. پلان حمام مجموعه فین کاشان^۲

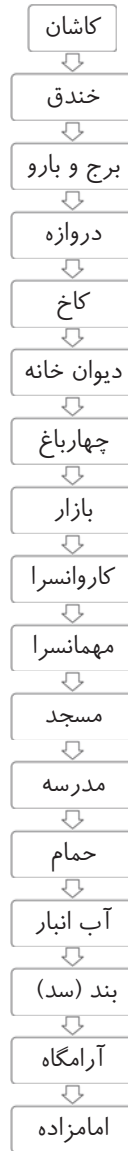
۱. فرخ‌یار، آب‌انبار یادگاری از یادرفته شهرستان‌های کاشان و آران و بیدگل، ص ۱۴۰ - ۱۰۶.
۲. حاجی قاسمی، گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، حمام‌ها، ج ۱۸، ص ۹۱ - ۹۰.

نتیجه

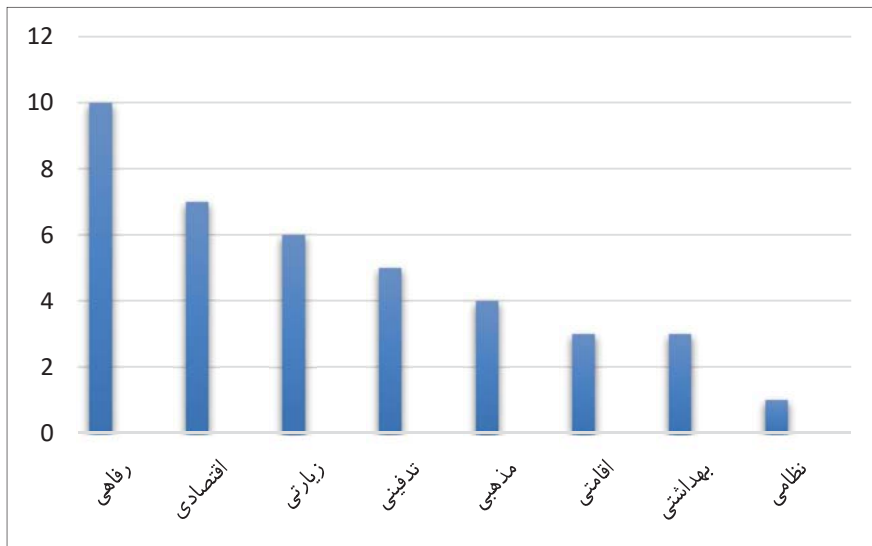
به‌طور کلی شهر کاشان در دوره صفوی - برخلاف دوره‌های پیشین - خود یکی از درخشان‌ترین و پُررونق‌ترین دوره‌های تاریخی خود را پشت سر گذاشت. این امر پس از تثبیت حکومت صفوی و در طی دوره حکمرانی شاه‌عباس اول به نهایت اوج خود رسید. به‌عبارت دیگر برنامه به‌ظاهر مذهبی اما در باطن سیاسی دربار صفوی سبب شد تا کاشان در روزگار صفویان بدون اغراق به یک کارگاه معماری صفوی تبدیل شود و رونق و شکوفایی شهر را در عصر صفوی به نهایت اوج خود برساند. در این دوره شاهان صفوی و نوادگان‌شان از زمان شاه اسماعیل تا شاه سلطان حسین فعالیت‌های عمرانی خود را آغاز نمودند، به‌گونه‌ای که در این دوره بناهای اقتصادی (بازار، کاروانسرا)، رفاهی (مهمانسرا، آب‌انبار، بند)، مذهبی (مسجد)، بهداشتی (حمام)، اقامتی (خانه) و تدفینی (آرامگاه و امامزاده) در این شهر ساخته و یا مرمت گردیدند (نمودار ۱). البته همان‌گونه که در پژوهش هم بیان گردید، کاشان دو زلزله شدید به خود دید که سبب شد اکثر بناهای دوره صفوی از میان برود. در نمودار پیش‌رو نسبت کاربری بناهای یاد شده بیان شده است. حضور تعداد زیاد امامزادگان در کاشان (شاردن به وجود دویست بقعه و امامزاده اشاره می‌کند) نشان از تمایل مذهبی مردم شهر نسبت به ائمه اطهار علیهم‌السلام و نوادگان آنها دارد و شاهان عصر صفوی به‌همین دلیل شروع به مرمت یا احداث بقاع متبرکه که این امامزادگان نمودند. در ابتدای پژوهش نیز سؤالی مطرح کردیم مبنی بر اینکه ساختار کالبدی فضایی شهر کاشان در عصر صفوی چگونه بوده است؟ و این پرسش را برای فرض استوار کردیم که تحولات کالبدی شهر در این دوره متأثر از ارگ، کاخ، شارستان، بازار، خندق حصار و ... بوده است. در پاسخ، شایسته است اشاره کنیم که باتوجه به شکل‌گیری شهر صفوی در دل ساختار دوره‌های قبل از خود - سلجوقی و ایلخانی - شوربختانه بنایی مرتبط با ارگ حکومتی یافت نگردید و تنها در متون گزارش‌های سیاحان بیگانه است که اشاره به کاخ‌های سلطنتی در حدفاصل چهار باغ عباسی (احتمالاً حوالی خیابان اباذر فعلی کاشان) می‌کنند؛ برج و باروی سلجوقی شهر کاشان به‌گونه‌ای بود که تا دوره قاجار نیز از آن نیز استفاده می‌شد و شهر صفوی در دل باروی شهر دوره سلجوقی جای داشته است. بازار به‌عنوان ساختار مهم و شریان حیاتی اقتصادی شهر به‌گونه‌ای آباد بود که تمامی سیاحان این عصر به زیبایی و مرقوب بودن قماش‌ها و ثروتمند بودن مردم آن اذعان داشتند.^۱ (نمودار ۲)

۱. نک: فیگوتروا، شاردن، دولاماز و

به‌علت قرارگیری کاشان در نوار گرم‌وخشک، کاشانیان با استفاده از خلاقیت و ابتکار خویش احداث کاریز، سد و یا بند توانستند بر شرایط نامساعد اقلیمی غلبه کنند و در دل کویر بهشتی زمینی را به ارمغان بیاورند؛ شاهد مثال این موضوع، احداث باغ‌های دلگشا تحت عنوان چهارباغ توسط شاه‌عباس اول در منطقه دولتخانه شهر (حوالی میدان دروازه دولت تا میدان پانزده خرداد فعلی)، باغ فین و یا مزرعه کشاورزی شاه صفی در بیرون از دروازه اصفهان تحت عنوان صفی‌آباد است.

نمودار ۱. دیاگرام عناصر کالبدی شهر کاشان عصر صفوی (منبع: نگارنده)

نمودار ۲. نسبت مجموعه کاربری بناهای دوره صفوی کاشان (منبع: نگارنده)

جدول ۲. خلاصه‌ای از فعالیت‌های عمرانی انجام شده کاشان عصر صفوی،

اشاره شده در پژوهش حاضر (منبع: نگارنده)

ردیف	اثر	نوع کاربری	محل ساخت	تاریخ ساخت	هم دوره با شاه صفوی
۱	مسجد درب ورده	مذهبی	کاشان	۹۹۶ ق	سلطان محمدخداپنده
۲	مسجد وزیر	مذهبی	کاشان	۱۰۵۵ ق	شاه عباس دوم
۳	مسجد سوری‌جان	مذهبی	کاشان	۱۰۹۶ ق	شاه سلیمان
۴	مسجد - مدرسه میان‌چال	مذهبی - آموزشی	کاشان	—	صفوی
۵	مقبره شاهزاده قاسم	زیارتی	کاشان	۹۳۰ ق	شاه اسماعیل
۶	مقبره طاهر و منصور	زیارتی	کاشان	۹۳۴ ق	شاه طهماسب اول
۷	مقبره سلطان میراحمد	زیارتی	کاشان	۹۴۱ ق	شاه طهماسب اول
۸	مقبره شاه‌یلان	زیارتی	کاشان	۹۵۱ ق	شاه طهماسب اول
۹	سلطان عطاءبخش	زیارتی	کاشان	۹۵۹ ق	شاه طهماسب اول
۱۰	مقبره میرنشانه	زیارتی	کاشان	۹۷۸ ق	شاه طهماسب اول
۱۱	آرامگاه محتشم	مدفن	کاشان	۹۹۶ ق	سلطان محمد خداپنده
۱۲	آرامگاه شاه‌عباس اول	مدفن	کاشان	۱۰۳۸ ق	شاه عباس اول

ردیف	اثر	نوع کاربری	محل ساخت	تاریخ ساخت	هم دوره با شاه صفوی
۱۳	مزار ابی دردا	مدفن	کاشان	۱۰۷۷ ق	شاه عباس دوم
۱۴	مزار قدمگاه علی	مدفن	کاشان	۱۱۲۴ ق	شاه سلطان حسین
۱۵	مزار شیخان	مدفن	کاشان	۱۱۵۵ ق	شاه سام
۱۶	کاروانسرای گمرک	اقتصادی	بازار	—	صفوی
۱۷	کاروانسرای گبرآباد	اقتصادی	خارج از کاشان	—	صفوی
۱۸	کاروانسرای نصرآباد	اقتصادی	خارج از کاشان	—	صفوی
۱۹	کاروانسرای مرنجاب	اقتصادی - نظامی	خارج از کاشان	۱۰۱۲ ق	شاه عباس اول
۲۰	کاروانسرای قصر بهرام	اقتصادی - نظامی	خارج از کاشان	—	شاه عباس اول
۲۱	مهمانسرا شاهی	رفاهی	کاشان	—	شاه عباس اول
۲۲	بارو و حصار	نظامی	کاشان	—	صفوی
۲۳	بازار / قیصریه	اقتصادی	کاشان	۱۰۰۹ ق	شاه عباس اول
۲۴	ضرایخانه	اقتصادی	بازار کاشان	۹۲۸ ق	شاه اسماعیل اول
۲۵	حمام ملاقطب	بهداشتی	کاشان	۹۶۶ ق	شاه طهماسب اول
۲۶	حمام فین	بهداشتی	کاشان	—	شاه عباس اول صفوی
۲۷	حمام طاهر و منصور	بهداشتی	کاشان	—	صفوی
۲۸	بند شاهعباسی	رفاهی	قهرود	۱۰۱۰ ق	شاه عباس اول
۲۹	آب انبار کوچیکه	رفاهی	کاشان	۹۸۹ ق	سلطان محمد خدابنده
۳۰	آب انبار درویش	رفاهی	کاشان	۹۹۹ ق	شاه عباس اول
۳۱	آب انبار کوشک	رفاهی	کاشان	۱۰۳۷ ق	شاه عباس اول
۳۲	آب انبار میرسید علی	رفاهی	کاشان	۱۰۲۸ ق	شاه عباس اول
۳۳	آب انبار وزیر	رفاهی	کاشان	۱۰۵۵ ق	شاه عباس دوم
۳۴	آب انبار حوضخانه	رفاهی	کاشان	۱۱۲۴ ق	شاه سلطان حسین
۳۵	آب انبار گذر محله	رفاهی	کاشان	۱۱۳۵ ق	شاه طهماسب دوم
۳۶	آب انبار سرپله	رفاهی	کاشان	۱۱۳۶ ق	شاه طهماسب دوم
۳۷	خانه مقصودیگی	اقامتی	کاشان	۱۰۰۷ ق	شاه عباس اول
۳۸	باغ شاه	اقامتی	کاشان	۱۰۰۰ ق	شاه عباس اول
۳۹	باغ صفی آباد	اقامتی	کاشان	—	شاه صفی

منابع و مآخذ

۱. ابن رسته، احمد بن عمر، *اعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۶۵.
۲. اشرف، احمد، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، *نامه علوم اجتماعی*، ش ۴، دوره اول، ص ۴۹-۷، ۱۳۵۳.
۳. اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، *مسالك و ممالک*، ترجمه ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه، ۱۳۴۷.
۴. اهری، زهرا، «شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجار»، *فصلنامه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، ش ۲، ص ۳۴-۲۳، ۱۳۹۴.
۵. اولناریوس، آدام، *سفرنامه آدام اولناریوس*، ترجمه حسین کردیچه، تهران، کتاب برای همه، ۱۳۶۹.
۶. باستانی‌راد، حسن، «کوی (محل) در شهرهای ایرانی سده‌های نخستین اسلامی»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ش ۱۰، ص ۳۰-۱، ۱۳۹۱.
۷. بیرشک، ثریا، «چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ، از آغاز تا آخر دوره سلجوقیان» در *سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، ۳۰-۲۵ فروردین ۱۳۸۵، ارگ بم - کرمان، ص ۳۹۹-۳۷۹، ۱۳۸۵.
۸. بیرشک، ثریا، *طرح محور فرهنگی، تاریخی کاشان*، جلد ۱ تا ۴، آرشیو اداره میراث فرهنگی و گردشگری کاشان، ۱۳۷۵.
۹. تاورنیه، ژان باتیست، *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه ابوتراب نوری، چ ۳، تهران، سنائی، ۱۳۶۳.
۱۰. حاجی قاسمی، کامبیز، *گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*، جلد ۱۸ *حمام‌ها*، تهران، روزنه، ۱۳۸۳.
۱۱. حاجی قاسمی، کامبیز، *گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*، جلد ۶ *مساجد*، تهران، روزنه، ۱۳۸۳.
۱۲. حموی، یاقوت بن عبدالله، *معجم البلدان*، ترجمه علی‌نقی منزوی، جلد ۱، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۰.
۱۳. خیرآبادی، مسعود، *شهرهای ایران*، ترجمه حسین حاتمی‌نژاد و عزت‌الله مافی، چ ۱، مشهد، نیکا، ۱۳۷۶.
۱۴. دلاواله، پیترو، *سفرنامه پیترو دلاواله (قسمت مربوط به ایران)*، ترجمه و شرح شجاع‌الدین شفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.

۱۵. دولاماز، پدر، *نامه‌های شگفت‌انگیز از کشیشان فرانسوی در دوران صفویه و افشاریه*، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران، اندیشه جوان، ۱۳۷۰.
۱۶. رجبی، پرویز، *کاشان نگین انگشتی تاریخ ایران*، تهران، پژوهش‌کتاب، ۱۳۹۰.
۱۷. رضایی‌پور، مریم و ایرانی‌بهبهانی، «باغ کهنه فین و محدوده میان آن تا باغ فین»، *مجله مطالعات معماری ایران*، ش ۹، ص ۲۳ - ۷.
۱۸. رضوی، ابوالفضل، *شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان*، چ ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۰.
۱۹. رهنمایی، محمدتقی، «دولت و شهرنشینی در ایران، مبانی و اصول کلی نظریه توسعه شهر و شهرنشینی در ایران»، *جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ص ۱۶۵ - ۱۴۳، ۱۳۸۸.
۲۰. سادات، سید محمود، «تحلیل نظرگاه سیاحان غربی دوره صفوی و قاجار، مطالعه موردی شهر کاشان»، *مجله پژوهشنامه کاشان*، ش ۱۰، ص ۳۳ - ۳، ۱۳۹۶.
۲۱. سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آورزمانی، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران، سمت، ۱۳۸۸.
۲۲. سلطان‌زاده، حسین، *بازارهای ایرانی*، چ ۳، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۳.
۲۳. سلطان‌زاده، حسین، *معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی*، چ ۱، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۷.
۲۴. شاردن، ژان، *سفرنامه شاردن*، چ ۲، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، توس، ۱۳۷۲.
۲۵. شفقی، سیروس، *درآمدی بر شناخت شهراسلامی - ایرانی*، ج ۱، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۹۵.
۲۶. شیروانی، زین‌العابدین، *بستان‌السیاحه*، تهران، کتاب‌فروشی سنایی و محمودی، ۱۳۱۰.
۲۷. صفت‌گل، منصور، *ساختار نهاد و اندیشه دینی صفویه*، تهران، رسا، ۱۳۸۱.
۲۸. عاطفی، حسن، آبتین گلکار و مهشید جعفری، *فراز و فرود کاشان به روایت دیگران*، تهران، بنیاد فرهنگ کاشان، ۱۳۹۱.
۲۹. فرخ‌یار، حسین، *آب‌انبار یادگاری از یادرفته شهرستان‌های کاشان و آران و بیدگل*، قم، حلم، ۱۳۸۶.
۳۰. فلاندن، اوژن، *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، ترجمه حسین نورصادقی، چ ۳، تهران، اشراقی، ۱۳۵۶.
۳۱. فیگوئروا، دن گارسیا دسلوا، *سفرنامه دن گارسیا دسلوا فیگوئروا*، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳.
۳۲. قمی، حسن بن محمد بن حسن، *تاریخ قم*، قرن چهارم، ترجمه حسن بن محمد بن عبدالملک قمی، قم، زائر، ۱۳۸۵.

۳۳. کارری، جملی، *سفرنامه کارری*، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کاررننگ، تبریز، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی، ۱۳۴۸.
۳۴. کریمیان، حسن و زهرا ساروخانی، «مساجد تاریخی در بافت قدیم شهر نوش آباد»، *مجله علمی فرهنگی اجتماعی مسجد*، ش ۱۱، ۱۳۸۵.
۳۵. کریمیان، حسن و عباسعلی احمدی، «باستان‌شناسی فضایی؛ رویکردی علمی در مطالعه و تحلیل آثار معماری، فضاها شهری و بافت‌های کهن»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، ش ۲، ص ۱۱۶-۱۰۳، ۱۳۹۴.
۳۶. کلانترضرابی، عبدالرحیم، *تاریخ کاشان*، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸.
۳۷. کیانی، محمدیوسف و ولفرام کلایس، *کاروانسراهای ایران*، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۳.
۳۸. لطیفی، غلامرضا، حسین خانی و علی خاکساری رفسنجانی، *فضای شهری، حیات اجتماعی (بستری در تحقق تعاملات اجتماعی)*، چ ۱، تهران، نگارستان اندیشه، ۱۳۹۴.
۳۹. مؤلف ناشناخته، *حدود العالم من المشرق الی المغرب*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، طهوری، ۱۳۶۲.
۴۰. نراقی، حسن، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۲.
۴۱. هولتسر، ارنست، *هزار جلوه زندگی، تصویرهای ارنست هولتسر از عهد ناصری*، تهران، مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲.
۴۲. ورجاوند، پرویز، «آب انبار»، *مجموعه مقالات معماری ایران دوره اسلامی*، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، سمت، ص ۲۴۱-۲۲۳، ۱۳۹۰.
۴۳. یوسفی فر، شهرام، *شهر و روستا در سده‌های میانه تاریخ ایران*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.